

Reinterpretacja cytatów z Psalmu 22 w Ewangeliach synoptycznych

Psalm 22 jest indywidualną lamentacją¹. Nie ma w niej osobnej inwokacji, czyli wołania o pomoc. Jest to modlitwa sprawiedliwego w cierpieniu. Przedstawia nędzę człowieka żyjącego w całkowitej ufności swemu Bogu. Zostaje wydany na pastwę szyderstw ze strony wrogów. Pytanie psalmisty: „Boże mój, Boże mój, czemuś mnie opuścił?” (w. 2a) zawiera wezwanie Boga i pełną bólu skargę. Psalmista skarży się Bogu, że nie słucha jego prośby. Pytanie to jest wyrazem zniecierpliwienia, wołaniem o pomoc. Swoją skargą lamentujący chciał skłonić Boga, aby przyszedł mu z pomocą. W tym Psalmie, inaczej niż w innych lamentacjach², prośby i skargi powtarzają się, często nawet na przemian. Dzieje się tak ze względu na dającą się tu zauważyć gwałtowność uczuć³.

W Psalmie 22 można wyróżnić dwie części główne. Pierwsza część (ww. 4-22) jest modlitwą błagalną. Autor opisuje w niej swoje wewnętrzne i zewnętrzne cierpienia. Od wersetu 23 lamentujący psalmista występuje w roli dziękującego. Od tego miejsca zaczyna się dziękczynienie, które stanowi drugą część Psalmu (ww. 23-27). Całość kończy wizja królewskiej władzy Jahwe (por. ww. 28-31)⁴. Charakterystyczne dla tego Psalmu

są słowa wprowadzenia: „Boże mój, Boże mój, czemuś mnie opuścił? Daleko od mego Wybawcy słowa mego jęku” (w. 2). Składa się na nie wezwanie Boga po imieniu oraz dołączona do niego prośba. Prośba ta jest wyrażona w formie bolesnego pytania. Zostaje ona jeszcze bardziej wzmocniona w wersecie 3: „Boże mój, wołam przez dzień, a nie odpowiadasz, [wołam] i nocą, a nie zaznaję pokoju”. Takie wprowadzenie, to wykrzyczany ból człowieka wobec milczenia Boga⁵.

Psalm 22 ma szczególne znaczenie w odniesieniu do męki Jezusa Chrystusa. W Ewangeliach synoptycznych znajdują się dwa cytaty z tego Psalmu. Są to słowa: „Boże mój, Boże mój, czemuś mnie opuścił?” (Ps 22,2) oraz: „Zaufał Panu, niechże go wyzwoli, niechże go wyrwie, jeśli go miłuje” (w. 9).

1. „Zaufał Panu, niechże go wyzwoli, niechże go wyrwie, jeśli go miłuje” (Ps 22,9 – Mt 27,43).

Te słowa z Psalmu 22 znajdują się tylko w Ewangelii Mateusza. Autor wkłada je w usta arcykapłanów, uczonych w Piśmie i starszych, w ramach perykopy

1 Por. S. Łach, *Gatunki Psalmów, miejsce ich powstania i struktura*, ZN KUL 2 (1972), s. 5; T. Brzegowy, *Psalterz Dawidowy*, Tarnów 1993, s. 96; M. Gołębiewski, *Idee mesjańskie w Psalmach*, Włocławek 1996, s. 79; J.S. Kselmann, M.L. Barre, *Księga Psalmów*, w: *Katolicki komentarz biblijny*, red. W. Chrostowski, Warszawa 2001, s. 491.

2 W innych lamentacjach, po skardze następuje prośba, której towarzyszy wyznanie ufności. Por. S. Łach, *Księga Psalmów. Wstęp – Przekład z oryginału – Komentarz – Ekskursy*, Poznań 1990, s. 174.

3 Por. A. Tronina, *Chrystologiczna lektura Ps 22*, RT 1 (1993), s. 62; tenże, *Teologia Psalmów*, Lublin 1995, s. 173; S. Łach, *Księga Psalmów. Wstęp...*, s. 174; D. Adamczyk, *Starotestamentalne cytaty*

o wyszydzeniu na krzyżu (por. Mt 27,39-44). W Mt 27,43 czytamy: „Zaufał Bogu: niechże Go teraz wybawi, jeśli Go miłuje”. Nie jest to dosłowny cytat, ale swobodna parafraza z Septuaginty⁶. Nawiązując do słów opisujących cierpienia psalmisty z Ps 22,9: „Zaufał Panu, niechże go wyzwoli, niechże go wyrwie, jeśli go miłuje”, Mateusz wyraził cierpienia Jezusa, jakie przeżywał On podczas ukrzyżowania⁷.

W Ps 22,9 cierpiący, skarżący się do Boga, staje się obiektem sarkazmu swoich wrogów. Jego wiara jest okazją do żartów. Staje się on pośmiewiskiem tych, którzy przez gesty i słowa (por. Ps 22,7-9; 44,15; 64,9), chcą go oderwać od Boga. Ich słowa stanowią kontrast dla ufności, jaką cierpiący wypowiedział Bogu. Wewnętrzne doświadczenia tego ubożego są bardzo bolesne. Jest on przedmiotem zniewag i szyderstw⁸. Następnie psalmista podkreśla, że w jego życiu nie było takiej chwili, w której nie doznawałby od Boga opieki. Boża opatrzność czuwa nad nim od chwili przyjścia na świat. Bóg zawsze się nim opiekował (por. Ps 22,10)⁹.

Jezus był na krzyżu wyszydzony (por. Mt 27,39-44). Przechodzący ludzie obrzucali Go wyzwiskami. Potrząsali nad Nim głowami (w. 39), co symbolizuje wzgardę¹⁰ i drwili z Niego. Wyśmiewali Jego potęgę, proponując aby teraz ocalił sam siebie. „Ty, który burzysz przybytek

i w trzech dniach go odbudowujesz, wybaw sam siebie; jeśli jesteś Synem Bożym, zejź z krzyża!” (w. 40). Ewangelista dalej pisze: „Podobnie arcykapłani z uczonymi w Piśmie i starszymi, szydząc, powtarzali: Innym wybawiał, siebie nie może wybawić. Jest królem Izraela: niechże teraz zejździe z krzyża, a uwierzymy w Niego” (ww. 41 n). Zresztą, jak twierdzili, powinien Go wybawić Bóg, któremu tak bezgranicznie zaufał¹¹. Mateusz w tym miejscu cytuje słowa Ps 22,9. „Zaufał Bogu: niechże Go teraz wybawi, jeśli Go miłuje. Przecież powiedział: «Jestem Synem Bożym»” (w. 43). Perykopa kończy się informacją, że „tak samo lżyli Go i złoczyńcy, którzy byli z Nim ukrzyżowani” (w. 44). Jezus podczas męki doznawał wielu zniewag. Jednak chyba najboleśniej były te, które „uręgały Jego godności Syna Bożego, wyśmiewały Jego absolutne poddanie się woli Ojca Niebieskiego i nieograniczoną ufność do Niego wbrew tej rzeczywistości, jaka miała miejsce”¹².

Mateusz, mówiąc o zniewagach zadanych Chrystusowi przez kapłanów i tłum patrzących na Jego mękę, wykorzystał słowa z Ps 22,9. Cierpienie psalmisty opisywane w tym wersecie oddawało dokładnie to, co w tej chwili przeżywał Jezus. Należy jednak stwierdzić, że ten werseł nie rzuca zbyt wiele światła na ogrom cierpienia Chrystusa. Mówi się w nim więcej o postawie tłumy

w Ewangelii według świętego Mateusza i ich zastosowanie w aktualnych polskich podręcznikach do katechizacji. Studium biblijno-katechetyczne, Kielce 2006, s. 111 n.

4 Por. M. Peter, *Wykład Pisma Świętego Starego Testamentu*, Poznań-Warszawa 1978, s. 381 nn; J. Homerski, *Ewangelia według świętego Mateusza. Wstęp – Przekład z oryginału – Komentarz*, Poznań-Warszawa 1979, s. 386; A. Strus, *Śpiewajcie nam pieśni Syjonu (Księga Psalmów)*, w: *Wprowadzenie w myśl i wezwanie ksiąg biblijnych*, t. 7: *Pieśni Izraela*, red. J. Frankowski, Warszawa 1988, s. 36; S. Łach,

bluźnierców¹³.

2. „Boże mój, Boże mój, czemuś mnie opuścił?” (Ps 22,2 – Mt 27,46; Mk 15,34)

Mateusz i Marek zamieszczają słowa z Ps 22,2: „Boże mój, Boże mój, czemuś mnie opuścił?” w kontekście perykopy o śmierci Jezusa (Mt 27,45-50; Mk 15,33-37). W treści z Ps 22,2 dwa razy powtórzono wołanie *eli, eli* – Boże mój, Boże mój. Tymi słowami rozpoczyna się mesjańska lamentacja. To powtórzenie jest wyrazem głębokiego cierpienia. Jest to również znak pewnej tajemniczej wspólnoty i bliskości cierpiącego, wypowiadającego te słowa, z Bogiem. Ta krótka inwokacja przechodzi w skargę zawartą w formie pytania „czemuś mnie opuścił?”. Cierpiącego łączyły z Bogiem więzy szczególne. Dlatego nie może pojąć tego, że został przez Boga opuszczony. Polega to na tym, że Bóg nie wysłuchuje wołania cierpiącego o pomoc i wybawienie. Z podobną myślą spotykamy się u Izajasza: „Mówił Syjon: Pan mnie opuścił, Pan o mnie zapomniał” (Iz 49,14)¹⁴.

Modlitwa psalmisty jest modlitwą wzorcową każdego wierzącego. Do powszechnych przeżyć ludzi wierzących należy noc wiary¹⁵. Dla wszystkich wierzących ten Psalm jest świadectwem, że pomimo cierpień na ziemi, spełnią się nadzieje pokładane przez ludzi w Bogu. Taka modlitwa występuje zwykle w okresach bolesnych doświadczeń w życiu ludzkim. Te słowa

cierpiącego z Ps 22,2 mają charakter ogólny. Pasują one do sytuacji, w jakiej niejednokrotnie znajduje się każdy wierzący w Boga człowiek, gdy spadnie na niego jakieś nieszczęście. Jednak szczególnie harmonizują one z położeniem, w jakim znalazł się Chrystus w czasie swojej męki¹⁶.

Daje się zauważyć podobieństwo między Psalmem 22 a Księgą Jeremiasza. W Ps 22,9 wyraźny sarkazm wrogów przypomina słowa z Jr 17,15. Poza tym, autor tego Psalmu i Jeremiasz znajdują się w podobnej sytuacji. Używają podobnych słów dla wypowiedzenia zaufania do Boga. Cierpią z powodu prześladowców. Mają nadzieję na ostateczne zwycięstwo. W Psalmie 22 zniewagi są podobnie opisane jak w Jr 15,15 i 18,20. Prowadzi to do wniosku, że Psalm 22 jest, oprócz zapowiedzi cierpień narodu i jego króla, także zapowiedzią czasów mesjańskich¹⁷.

Psalm 22 jest Psalmem typicznie mesjańskim¹⁸. Kończy się zwycięstwem cierpiącego psalmisty. Został on wybawiony przez Boga ze swego poniżenia. Bóg uczynił to poprzez swoją specjalną interwencję¹⁹. Idea zawarta w tym utworze została w pełni zrealizowana na osobie Jezusa Chrystusa. Na żadnym Cierpiącym i Triumfującym nie spełniła się ona bardziej. Chrystus został po swojej śmierci uwielbiony przez Boga. To dlatego na krzyżu ideę zawartą w Psalmie 22 odnosi On do swojej osoby. W opisie męki, ewangelисти: Mateusz i Marek

Księga Psalmów. Wstęp..., s. 174; T. Brzegowy, *dz. cyt.*, s. 96; A. Tronina, *Teologia Psalmów*, Lublin 1995, s. 170; M. Gołębiewski, *dz. cyt.*, s. 79.

5 Por. A. Strus, *art. cyt.*, s. 36 n; D. Adamczyk, *dz. cyt.*, s. 112.

6 Por. A. Tronina, *Chrystologiczna lektura Ps 22*, s. 66.

7 Por. J. Homerski, *Ewangelia według świętego Mateusza. Wstęp...*, s. 351; O. da Spinetti, *Matteo. Il vangelo della chiesa*, Assisi 1983, *dz. cyt.*, s.

zaznaczają fakt, że Chrystus na krzyżu, przed swoją śmiercią, wypowiada słowa z Psalmu 22 odnosząc do siebie jego treść. Inny ewangelista, Jan, pisząc o podziale szat Chrystusa po ukrzyżowaniu, podkreśla, że stało się tak, aby się wypełniły słowa Ps 22,19: „moje szaty dzielą między siebie i los rzucają o moją suknię” (por. J 19,24)²⁰.

Słowa z Ps 22,2 stały się modlitwą konającego Jezusa. Podają je dwaj synoptycy: Mateusz i Marek. Chcą oni zwrócić uwagę na wewnętrzne cierpienie Jezusa. Bóg żądając od Niego ofiary za grzechy ludzi, nie oszczędził Mu tych cierpień. Cierpienie wewnętrzne stanowiło uczucie osamotnienia i opuszczenia przez Boga i ludzi²¹. Jezus wypowiada słowa: «Eli, Eli, lema sabachthani?», to znaczy: Boże mój, Boże mój, czemuś Mnie opuścił?» (Mt 27,46; por. Mk 15,34). Umierając na krzyżu utożsamia się ze sprawiedliwym z Psalmu 22. Jest On pełen miłości i opieki Ojca. Jezus wybierając ten Psalm, utożsamiał się ze wszystkimi cierpiącymi Izraela, którzy odczuwali pozorne opuszczenie przez Boga²².

Słowa te są zawarte w kontekście opisu śmierci Jezusa (por. Mt 27,45-50; Mk 15,33-37). Sam moment śmierci był poprzedzony ciemnościami, które

ogarnęły ziemię na trzy godziny. „Od godziny szóstej mrok ogarnął całą ziemię, aż do godziny dziewiątej” (Mt 27,45; por. Mk 15,33). Ciemności mają znaczenie symboliczne. W dawnych dziejach Izraela ciemność oznaczała sąd (por. Wj 10,21-23). Miała ona go oznaczać także w przyszłości (por. Iz 13,10; Ez 32,7; Jl 2,2.10; 4,15; Am 5,18; 8,9; Za 14,6). Tekst dotyczący ciemności ukazuje niezwykle dramat śmierci Jezusa, który rozgrywa się także w wymiarze kosmicznym. Ciemności w scenie agonii Jezusa uwypuklają znaczenie tej śmierci dla całego kosmosu. Po zmartwychwstaniu z ciemności wyłoni się odnowiony świat²³.

Po wypowiedzeniu słów z Ps 22,2 przez Jezusa, zebranych pod krzyżem wydawało się, że woła On Eliasza (por. Mt 27,47; Mk 15,35). Eliaz uchodził za osobę, do której Żydzi zwracali się w sytuacjach beznadziejnych. Stąd stojący pod krzyżem mogli uważać, że Jezus wzywa Eliasza. Ktoś z tłumu podał Jezusowi gąbkę zwilżoną octem (por. Mt 27,48; Mk 15,36a). Inni natomiast czekali zaciekawieni, czy przyjdzie Eliaz, żeby uwolnić Jezusa (por. Mt 27,49; Mk 15,36b). „A Jezus raz jeszcze zawołał donośnym głosem i wyzonął ducha” (Mt 27,50; por. Mk 15,37)²⁴.

742 nn; S. Łach, *Księga Psalmów. Wstęp...*, s. 98; S. Fausti, *Una comunità legge il Vangelo di Matteo, volume secondo (cc. 13-28)*, Bologna 1999, s. 559; D. Adamczyk, *dz. cyt.*, s. 115.

8 Por. A. Tronina, *Teologia Psalmów*, s. 173.

9 Por. A. Strus, *art. cyt.*, s. 37 n; S. Łach, *Księga Psalmów. Wstęp...*, s. 176; D. Adamczyk, *dz. cyt.*, s. 115 n.

10 Por. M. Gołębiewski, *dz. cyt.*, s. 85.

11 Por. S. Matoga, „*Szydzili: niech zejdzie z krzyża a uwierzemy*” (Mt 27,42), „W Drodze” 3 (1985), s. 37 - 40; S. Grasso, *Il Vangelo di Matteo*, Roma 1995, s. 653 nn; K. Romaniuk, A. Jankowski, L. Stachowiak, *Komentarz Praktyczny do Nowego Testamentu*, t. 1, Poznań

Evangelista Mateusz uwypuklił wydarzenia kosmiczne, które towarzyszyły śmierci Jezusa. Zwrócił przez to uwagę na doniosłość eschatologiczną tego wydarzenia. Takie wydarzenia jak: trzęsienie ziemi, pękające skały, otwierające się groby i wychodzący z nich umarli (por. Mt 27,51 n), są okolicznościami oznaczającymi gniew Boży oraz ogłaszającymi koniec starej ery. Mają one cel teologiczny, a nie wartość historyczną. Wyrażają wszechmoc Boga i zapowiadają bliskie zmartwychwstanie Chrystusa, które rozpocznie epokę zmartwychwstania umarłych²⁵. „Setnik zaś i jego ludzie, którzy odbywali straż przy Jezusie, widząc trzęsienie ziemi i to, co się stało, zlekli się bardzo i mówili: «Prawdziwie, Ten był Synem Bożym»” (w. 54; por. Mk 15,39). Setnik i jego ludzie, to świat pogański. Ich wyznanie wiary w Jezusa, jako Syna Bożego, stanowi początek nowej ery i nowego ludu Bożego. Tak rodzi się Kościół Chrystusowy²⁶.

Jezus, wisząc na krzyżu, wykrzykuje pierwsze słowa z Ps 22,2. „Okolo godziny dziewiątej Jezus zawołał donośnym głosem: «Eli, Eli, lema sabachthani?», to znaczy: Boże mój, Boże mój, czemuś Mnie opuścił?” (Mt 27,46; por. Mk 15,34). Mateusz przytacza ten tekst w języku oryginalnym, częściowo hebrajskim,

a częściowo aramejskim oraz w tłumaczeniu greckim. Marek pierwsze słowa podaje po aramejsku: „Eloi, Eloi (...)” (15,34)²⁷. Jezus wypowiada początkowe słowa z Ps 22,2. Przywołuje jednak na myśl całą tę modlitwę. Dla Żyda cytát początkowych słów modlitwy czy księgi biblijnej oznaczał przywołanie całego tekstu. Umierający Jezus odnosi zatem do siebie pełną treść Psalmu 22. Skarga Chrystusa słowami z Ps 22,2 nie była wyrazem buntu czy rozpacz. Pomimo cierpienia, Jezus ufa Ojcu i jest pewien Jego miłości. Dopiero w świetle nowotestamentowego objawienia staje się zrozumiałe przejście w Psalmie 22 od lamentacji do dziękczynienia w wersecie 23²⁸.

Zawarty w tym Psalmie opis bólu, został odczytany przez uczniów w męce i śmierci Chrystusa. Najbardziej oczywistym tego świadectwem są słowa z Ps 22,2 wypowiedziane w błaganiu Chrystusa na krzyżu. Dopuścił On do siebie ostateczną pokusę opuszczenia przez Boga. Dał przez to konkretny, historyczny wyraz wszystkim dotychczasowym i tym w przyszłości, bolesnym wezwaniom ludzkim typu „dlaczego” i „jak długo jeszcze”. Były one wypowiedzane przez psalmistów w tekstach błagalnych w imieniu całej ludzkości²⁹.

-Kraków 1999, s. 161.

12 J. Homerski, *Ewangelia według świętego Mateusza. Wstęp...*, s. 386; R. Fabris, *Matteo*, Roma 1982, s. 551 n; D. Adamczyk, *dz. cyt.*, s. 116.

13 Por. J. Homerski, *Ewangelia według świętego Mateusza. Wstęp...*, s. 386; A. Sand, *Das Evangelium nach Matthäus*, Regensburg 1986, s. 560 nn; D. Adamczyk, *dz. cyt.*, s. 116.

14 Por. S. Łach, *Księga Psalmów. Wstęp...*, s. 175; M. Gołębiowski, *dz. cyt.*, s. 84; D. Adamczyk, *dz. cyt.*, s. 112.

15 Por. A. Strus, *art. cyt.*, s. 39; H. Witczyk, *Psalmy. Dialog z Bogiem*, Katowice 1995, s. 240 n.

16 Por. E. Galbiati, A. Piazza, *Biblia księga zamknięta?*, Warszawa 1971, s.

Z teologicznego punktu widzenia nie można zatrzymać się tylko na treści tego początkowego wersetu Psalmu 22. Chcąc zrozumieć głębię sceny ewangelicznej dotyczącej śmierci Jezusa, potrzeba znajomości treści całego Psalmu. Jego zaś końcowa sekwencja brzmi: „Przypomną sobie i wrócą do Pana wszystkie krańce ziemi; i oddadzą Mu pokłon wszystkie szczepy pogańskie, bo władza królewska należy do Pana i On panuje nad narodami” (Ps 22,28 n). Słowa te rysują nową perspektywę, jaką będzie ekspiacyjna śmierć Sługi Pańskiego. Owocem tej śmierci będzie nawrócenie pogan i powszechne królowanie Boga. Ta zapowiedź Psalmu 22 zostanie zrealizowana w sposób symboliczny w dwóch wydarzeniach dramatu Golgoty. Po śmierci Jezusa „zasłona przybytku rozdarła się na dwoje z góry na dół” (Mt 27,51; por. Mk 15,38). Ten fakt ma znaczenie przede wszystkim teologiczne. Rozdarcie zasłony przybytku to otwarcie poganom dostępu do Boga. Do tej pory było to zarezerwowane tylko dla wybranych. Na ten fakt pogański żołnierz reaguje wyznaniem wiary w bóstwo Jezusa. Dostęp pogan do Boga został otwarty przez Jezusa Chrystusa w momencie Jego zbawczej śmierci. Ten fakt będzie odtąd głoszony całej ludzkości (por. 1Kor 11,26). Marek odnotowuje to w ostatnim wersecie swojego dzieła: „Oni zaś poszli i głosili Ewangelię wszędzie, a Pan współdziałał z nimi i potwierdzał naukę znakami, które jej towarzyszyły” (Mk 16,20)³⁰.

Podsumowanie

Cytaty z Psalmu 22 przytaczają tylko dwaj synoptycy: Mateusz i Marek. Łu-

kasz w żadnym fragmencie swego dzieła nie cytuje słów tego Psalmu. W Ewangelii Mateusza znajdują się dwa cytaty z Ps 22, natomiast w Ewangelii Marka zawarty jest jeden cytat. W kontekście ewangelicznym słowa Psalmu 22 stanowią realizację zapowiedzi mesjańskich na osobie Jezusa Chrystusa.

Słowa: „Boże mój, Boże mój, czemuś mnie opuścił?” z Ps 22,2 przytaczają obydwaj synoptycy w paralelnych perykopach o śmierci Jezusa (Mt 27,46; Mk 15,34). Są one włożone w usta Jezusa, który wypowiada te słowa na krzyżu. Jezus utożsamia się z cierpiącym psalmistą. Cytując te słowa, przywołuje treść całego Psalmu 22. Daje jednocześnie świadectwo swojego całkowitego zaufania Bogu. Dopiero w kontekście wydarzeń paschalnych treść Psalmu 22 nabiera pełniejszego sensu. Zrozumiałym staje się dwuczęściowa jego struktura: lamentacji i dziękczynienia.

Tylko Mateusz cytuje inny werset tego Psalmu. Słowa: „Zaufał Panu, niechże go wyzwoli, niechże go wyrwie, jeśli go miłuje” z Ps 22,9 zostają przytoczone w kontekście perykopy o wyszydzeniu Jezusa na krzyżu (Mt 27,43). Z Jezusa szydzą arcykapłani, uczeni w Piśmie i starsi ludu. Jezus, podobnie jak cierpiący z Ps 22, jest obiektem sarkazmu i zniewag. Postawa bluźnierców kontrastuje z pełną ufnością Bogu postawą cierpiącego. Tę mesjańską zapowiedź psalmisty wypełnia w sposób doskonały Jezus Chrystus.

Cytaty z Psalmu 22 w Ewangeliach synoptycznych dowodzą, jak bardzo Nowy Testament jest zakorzeniony w środowisku swego powstania. Cytaty starotestamentalne nie są przypadkowe. Za każdym z nich kryje się bogata tradycja egzegezy i hermeneutyki judaistycznej. Współczesny człowiek musi mozolnie odkrywać głębię treści zawar-

350; S. Łach, *Księga Psalmów. Wstęp...*, s. 175 nn; D. Adamczyk, *dz. cyt.*, s. 113.

Bibliografia

- Adamczyk D., *Starotestamentalne cytaty w Ewangelii według świętego Mateusza i ich zastosowanie w aktualnych polskich podręcznikach do katechizacji. Studium biblijno-katechetyczne*, Kielce 2006.
- Bartnicki R., *Ewangeliczne opisy męki w aspekcie literackim, teologicznym i kerygmatycznym*, w: *Studia z biblistyki*, t. 3: *Grzech – odkupienie – miłość*, red. J. Łach, Warszawa 1983, s. 67-207.
- Brzegowy T., *Psalterz Dawidowy*, Tarnów 1993.
- Commentary on the New Testament Use of the Old Testament*, red. G.K. Beale, D.A. Carson, Grand Rapids, Michigan 2007.
- Czerski J., *Pojęcie hesed w Starym Testamencie (stan badań)*, RTK 1 (1983), s. 103-116.
- Fabris R., *Matteo*, Roma 1982.
- Fausti S., *Una comunità legge il Vangelo di Matteo, volume secondo* (cc. 13-28), Bologna 1999.
- Galbiati E., Piazza A., *Biblia księga zamknięta?*, Warszawa 1971.
- Gnilka J., *Mein Gott, mein Gott, warum hast du mich verlassen? (Mk 15,34 par.)*, „Biblische Zeitschrift” 3 (1959), s. 296 n.
- Gołębiewski M., *Idee mesjańskie w Psalmach*, Włocławek 1996.
- Grasso S., *Il Vangelo di Matteo*, Roma 1995.
- Gryziec P.R., *Według świętego Marka*, Kraków 1995.
- Homerski J., *Cierpiący Mesjasz w starotestamentalnych przepowiedniach prorockich*, RTK 1 (1980), s. 27-42.
- Homerski J., *Ewangelia według świętego Mateusza. Wstęp – Przekład z oryginału – Komentarz*, Poznań-Warszawa 1979.
- Katolicki komentarz biblijny*, red. W. Chrostowski, Warszawa 2001.
- Komentarz historyczno-kulturowy do Nowego Testamentu*, red. C.S. Keener, K. Bardski, W. Chrostowski, Warszawa 2000.
- Kuc J., *Interpretacja mesjańska Psalmu 22*, RTK 18,1 (1971), s. 5-19.
- Kuc J., *Ps 22 w świetle metody reinterpretacji*, w: *Mesjasz w biblijnej historii zbawienia*, red. S. Łach, M. Filipiak, Lublin 1974, s. 183-192.
- Kudasiewicz J., *Ewangelie synoptyczne*, w: *Wstęp do Nowego Testamentu*, red. R. Rubinkiewicz, Poznań 1996, s. 37-273.
- Langkammer H., *Ewangelia według św. Marka. Tłumaczenie, wstęp i komentarz*, Lublin 2004.
- Langkammer H., *Ewangelia według św. Marka. Wstęp – Przekład z oryginału – Komentarz*, Poznań-Warszawa 1977.
- Łach S., *Gatunki Psalmów, miejsce ich powstania i struktura*, ZN KUL 2 (1972), s. 3-14.
- Łach S., *Księga Psalmów. Wstęp – Przekład z oryginału – Komentarz – Ekskursy*, Poznań 1990.
- Matoga S., „Szydzili: niech zejdzie z krzyża a uwierzemy” (Mt 27,42), „W Drodze” 3 (1985), s. 37-40.
- Międzynarodowy komentarz do Pisma Świętego*, red. W. Chrostowski, Warszawa 2000.
- Peter M., *Wykład Pisma Świętego Starego Testamentu*, Poznań-Warszawa 1978.
- Radermakers J., *Lettura pastorale del vangelo di Matteo*, Bologna 1997.
- Romaniuk K., Jankowski A., Stachowiak L., *Komentarz Praktyczny do Nowego Testamentu*, t. 1, Poznań-Kraków 1999.
- Rubinkiewicz R., *Mk 15,34 i Hbr 1,8-9 w świetle tradycji targumicznej*, RTK 1 (1978), s. 59-67.
- Sand A., *Das Evangelium nach Matthäus*, Regensburg 1986.
- Schniewind J., *Il Vangelo secondo Matteo*, Brescia 1977.
- Spinetoli da O., *Matteo. Il vangelo della chiesa*, Assisi 1983.
- Stachowiak L., *Księga Psalmów*, w: *Wstęp do Starego Testamentu*, red. L. Stachowiak, Poznań 1990, s. 348-383.
- Strus A., *Śpiewajcie nam pieśni Syjonu (Księga Psalmów)*, w: *Wprowadzenie w myśl i wezwanie ksiąg biblijnych*, t. 7: *Pieśni Izraela*, red. J. Frankowski, Warszawa 1988, s. 11-111.
- Szymanek E., *Wykład Pisma Świętego Nowego Testamentu*, Poznań 1990.
- Tronina A., *Chrystologiczna lektura Ps 22*, RT 1 (1993), s. 61-68.
- Tronina A., *Teologia Psalmów*, Lublin 1995.
- Witczyk H., *Powrót do Boga i wspólnoty. Zadośćuczynienie za grzechy według Deutero-Izajasza i Księgi Psalmów*, RBL 50,2 (1997), s. 86-104.
- Witczyk H., *Psalmy. Dialog z Bogiem*, Katowice 1995.